

Антоніо Грамші

(1891-1937) – засновник і керівник Італійської комуністичної партії (ІКП). З 1913 р. – у соціалістичному русі. З 1917 р. – керівник секції туринських соціалістів. З 1919 р. один з лідерів «Ордіне нуово». У 1922-1923 рр. жив у СРСР. У 1924-1926 рр. голова парламентської групи ІКП. У 1926 р. за революційну діяльність заарештований, у 1928 р. засуджений фашистським судом до 20 років ув'язнення. Звільнений у 1937 р., через кілька днів помер.

Розробив теорію гегемонії, згідно з якою гегемонія припускає не просто згоду, а доброзичливу (активну) згоду, за якої громадяни бажають того, що потрібно пануючому класу.

Ретельно аналізує марксизм, який називає «філософією практики» (у його роботах підкреслюється нерозривний зв'язок теоретичних концептів і реальної діяльності).

Спробував всесторонньо проаналізувати феномени фашизму і тоталітаризму як результат кризи політичних і соціальних структур в Італії та Європі в перші два десятиріччя ХХ ст.

З метою подолання безвихіддя тоталітаризму пропонує комплекс інтелектуальних і духовних перетворень.

Основні праці: «Тюремні зошити» (1926-1937).

Партії, держава, суспільство

Слід зазначити, що дуже часто забувають найелементарніші, найпростіші поняття політики.

Перше елементарне відношення в політиці полягає в тому, що в реальності існують правителі і ті, ким вони управляють, керівники і ті, ким вони керують. Усе мистецтво і вся наука політики побудовані на цьому первинному факті, від якого нікуди не підеш.

Якщо навіть в одній і тій же групі існує поділ на керівників і керованих, то виникає необхідність встановити певні принципи цих стосунків. Адже саме в цій області

здійснюються найбільш грубі «помилки», виявляються злочинна нездатність та найбільш важкі для виправлення прорахунки. (Вважається, що, оскільки, цілі цієї групи викладені, то це повинно автоматично забезпечити їй цілковиту підтримку, і тому немає потреби відстоювати «необхідність» та доцільність цих принципів. Більш того, вважається беззаперечним (хтось переконаний в цьому і, що ще гірше, діє відповідно до цього «переконання»), що підтримка «прийде», навіть якщо не просити про неї, навіть якщо не намічений шлях, якого слід дотримуватися. Так, наприклад, важко позбутися від властивого керівникам переконання в тому, що справа буде здійснена лише тому, що керівник вважає справедливим і розумним, щоб воно було здійснене; якщо цього не відбувається – покладається «відповідальність» на того, хто «повинен був би» і т. д.

Так важко витравити злочинні замашки – зневага необхідністю уникати даремних жертв. Насправді, усім відомо, що провал колективних (політичних) дій відбувається переважно тому, що не намагаються уникнути випадкових жертв або не враховують жертв інших і грають чужими життями.

Якщо виходити з принципу, що існують керівники і керовані, правителі і ті, ким вони управляють, то безперечно, що «партії» досі є найзручнішим засобом для підготовки керівників і навичок керівництва.

Слід звернути увагу на те, що там, де встановлюються тоталітарні режими, традиційна функція інституту верховної влади привласнюється фактично певною партією, яка є тоталітарною саме тому, що виконує цю функцію. Хоча будь-яка партія є виразником інтересів соціальної групи, і тільки однієї певної соціальної групи, проте певні партії за відомих умов представляють інтереси такої групи, оскільки вони здійснюють рівновагу і виконують роль арбітра між інтересами власної групи та інших соціальних груп, а також піклуються про те, щоб розвиток групи, що представляється ними, йшов за згодою і за допомогою союзних їй соціальних груп, якщо вони не представляються безпосередньо, рішуче ворожими нею групами. Конституційна формула, що визначає положення короля (чи президента республіки), – «царює, але не управляє», – є юридично оформленим вираженням цієї арбітражної функції,

підкування конституційних партій про те, щоб не «викривати» корону або президента. Положення, що міститься в конституції, про те, що голова держави не несе відповідальності за дії уряду, і положення про міністерську відповідальність є казуїстичним вираженням загального принципу, що полягає в захисті концепції державної єдності, концепції згоди керованих з державною діяльністю незалежно від того, хто входить до складу уряду і яка партія перебуває при владі.

За панування тоталітарної партії ці конституційні положення втрачають своє значення і діяльність інститутів, що функціонували відповідно до них, слабшає. Проте виконання цієї функції арбітра бере на себе тоталітарна партія, що звеличує абстрактну концепцію «держави» і що намагається різними способами створити враження того, ніби функція «неупередженої сили» здійснюється дієво та ефективно.

Можна відмітити, що в багатьох країнах сучасного світу органічні, основні партії внаслідок необхідності вести політичну боротьбу або з інших міркувань розбиті на фракції. Тому часто трапляється, що духовний генеральний штаб органічної партії не належить ні до однієї з таких фракцій, а діє так, якби він був самостійно існуючою керівною силою, що стоїть над партіями; та іноді люди цьому навіть вірять. Цю функцію можна дуже точно вивчити, якщо виходити з того, що газета (чи низка газет), журнал (чи низка журналів) є «партіями» або «партійними фракціями» або виконують «функцію певної партії». У зв'язку з цим слід було б поміркувати над тими функціями, які «Таймс» виконує в Англії, які належали виданню «Корр'єра дела сера» в Італії, а також про ті функції, які виконує так званий «інформаційний» і «аполітичний» і навіть спортивний і технічний друк. Утім, це явище виявляє дуже цікаві риси в таких країнах, де неподільно панує тоталітарна партія, бо така партія не виконує більше суто політичних функцій – вона виконує тепер лише технічні, пропагандистські та поліцейські функції, а також функції моральної і культурної дії. Політична функція виконується в такому разі непрямим шляхом, тому що, якщо відсутні інші легальні партії, то завжди існують деякі фактичні партії і тенденції, які не можна подавити легальним шляхом; полеміка і боротьба проти них нагадує гру в піжмурки. В усякому разі, безперечним залишається той факт, що в тоталітарних партіях переважають культурні функції, а мова політики

перетворюється на політичний жаргон, тобто політичні питання вдягаються в культурні форми і як такі стають невирішеними.

Існують два типи «партій». Один з типів може представляти еліту, діячів культури, «функції яких полягають у тому, щоб з позицій культури і загальних ідеологічних принципів здійснювати керівництво широким рухом споріднених між собою партій (які в дійсності є фракціями однієї і тієї ж органічної партії). Другий тип, що з'явився в ближчий до нас період, є не елітою, а масовою партією, причому політична роль маси полягає» тільки в тому, що вона повинна (подібно до армії) у всьому слідувати і довіряти відкритому або прихованому політичному центру (відкритий політичний центр часто є механізмом управління в руках тих сил, які прагнуть залишитися в тіні і діють опосередковано, через посередників та через «посередницьку ідеологію»). Маса служить тут просто засобом для «маневру», і її «займають» моральними повчаннями, сентиментальними навіюваннями, месіанськими міфами про настання легендарної епохи, під час якої самі собою будуть дозволені всі лиха, усунені всі протиріччя сучасності.

Питання про те, коли можна вважати партію такою, що сформувалася, тобто має ясну і постійну мету, викликає жваву полеміку і часто, на жаль, породжує навіть партійну пиху, не менш смішну і небезпечну, ніж «національна пиха», про яку писав Віко.

Важко допустити, щоб будь-яка політична партія (що представляє панівну групу, а також і підлеглі соціальні групи) не виконувала також і поліцейську функцію, тобто функцію захисту певного узаконеного політичного порядку.

Показавши це з усією виразністю, питання слід поставити по-іншому, а саме як питання про ті шляхи і про ті способи, за допомогою яких здійснюється ця функція. Що лежить в її основі – репресії або переконання, носить вона реакційний або прогресивний характер? Чи виконує дана партія свою поліцейську функцію з метою збереження порядку, який є зовнішнім, чужим живим силам історії і сповільнює їх розвиток, або ці її дії продиктовані прагненням підняти народ на новий щабель цивілізації, політичний і правовий устрій якої становить її програмну мету? Справді, закон знаходить тих, хто його порушує, по-перше, серед реакційних соціальних елементів, яких він позбавив влади, по-друге, серед прогресивних елементів, яких

закон пригнічує, по-третє, серед тих елементів, які не досягли того рівня цивілізованості, який виражає закон. Тому виконувана партією поліцейська функція може бути прогресивною і регресивною: вона прогресивна, коли спрямована на те, щоб утримувати в рамках законності реакційні сили, відчужені від влади, і підняти на рівень нової законності відсталі маси; вона регресивна, коли прагне придушити живі сили історії і зберегти вже перевершений, антиісторичну законність, що стала чужою масам. А в іншому визначним критерієм будь-якої партії служить характер її діяльності: якщо партія є прогресивною, вона виконує цю функцію «демократично»; якщо партія є регресивною, вона виконує цю функцію «бюрократично». В другому випадку партія є простим не думаючим виконавцем вона є (у технічному відношенні) поліцейською організацією і її назва – «політична партія» – є простою метафорою, що носить міфологічний характер.

Цезаризм є відображенням такої ситуації, коли сили, що борються між собою перебувають у стані катастрофічної рівноваги, тобто такої рівноваги, за якої продовження боротьби може мати лише один результат: взаємне знищення сил, що борються.

Цезаризм завжди служить виходом з історико-політичної ситуації, яка характеризується такою рівновагою сил, яка загрожує завершитися катастрофою; цей вихід приймає форму «арбітражу», довіреної великої особистості. Цезаризм прогресивний, коли його втручання допомагає восторжествувати прогресивній силі – хоча б за допомогою певних компромісів і умов, що обмежують значення здобутої перемоги; цезаризм носить реакційний характер, коли його втручання допомагає восторжествувати реакційній силі також за допомогою компромісів та обмежень, але що мають у цьому випадку інший зміст, іншу силу, інше значення. Цезар і Наполеон I служать прикладами прогресивного цезаризму. Наполеон III і Бісмарк – цезаризм реакційний. Утім, цезаризм – це полеміко-ідеологічна формула... Обставини можуть призвести до встановлення цезаризму без Цезаря, без великої «героїчної» і представницької особистості.

У сучасному світі явище цезаризму загалом носить особливий характер ... Тим не менше навіть у сучасну епоху для розвитку цезаризму є відоме поле, більш-менш широкі (в залежності від характеру держави і того місця, яке вона займає у світовій структурі), тому що ця соціальна форма «завжди» має потенційні

можливості для подальшого розвитку та організаційного оформлення. Вона може розраховувати на відносну слабкість прогресивної сили, яка протистоїть їй, що впливає з самої її природи та особливостей її існування, слабкість, у збереженні якої ця соціальна форма зацікавлена, тому і кажуть, що сучасний цезаризм носить скоріше поліцейський, а не військовий характер.

Чи входять парламенти до складу державної структури (навіть у тих країнах, де вони начебто б грають максимально дієву роль), а якщо ні, то яку функцію вони дійсно виконують? При позитивній відповіді постає інше питання: яким чином вони входять до складу держави і яким чином виконують свою специфічну функцію? І якщо навіть парламенти органічно не входять до складу держави, то чи може це тим не менш служити свідченням того, що їх існування не має загальнодержавного значення? І яка підстава тих звинувачень, які висувають за адресою парламентаризму і нерозривно пов'язаного з ним багатопартійного режиму? (Підстава, природно, об'єктивно, тобто пов'язана з тим фактом, що саме існування парламентів перешкоджає і уповільнює технічну діяльність уряду.) Цілком зрозуміло, що представницький режим у політичному відношенні може «завдати» неспокій» кадровій бюрократії, але питання полягає не в цьому. Суть його зводиться до наступного: чи не перетворився представницький і багатопартійний режим, призначений служити механізмом для відбору кращих функціонерів, які доповнювали б і врівноважували кадрову бюрократію з тим, щоб запобігти скам'янінню, – чи не перетворився цей представницький режим на перешкоду, на механізм абсолютно протилежного характеру, і якщо так – то з яких причин?

Утім, навіть ствердна відповідь на це питання не вичерпує проблеми, бо якщо навіть припустити (а це якраз потрібно допустити), що парламентаризм втратив свою дієвість і, більше того, став приносити шкоду, то звідси зовсім не впливає, що потрібно реабілітувати й звеличувати бюрократичний режим. Потрібно подумати над тим, чи не ототожнюються парламентаризм і представницький режим взагалі і чи немає можливості по-іншому вирішити як проблему парламентаризму, так і проблему бюрократичного режиму.

Оскільки держава є упорядкованим суспільством, вона є суверенною. Вона не може мати юридичних меж: для неї не можуть служити кордоном суб'єктивні норми публічного права, держава не

може сказати про себе, що вона самообмежується. Встановлене право не може бути межею для держави, бо в будь-який момент воно може бути змінено державою в ім'я нових соціальних потреб і т. д.

Доки існують класові держави, упорядковане суспільство може існувати тільки як метафора, тобто тільки в тому значенні, що і класова держава також є впорядкованим суспільством. Утопісти, оскільки вони виступали з критикою сучасного їм суспільства, чудово розуміли, що класова держава не може бути впорядкованим суспільством, і це підтверджується тим, що, змальовуючи в утопіях різні типи суспільства, вони вводили в якості необхідної основи задуманої реформи економічну рівність.

Що стосується етичної та культурної держави, то розумне і конкретне, що можна сказати з цього приводу, зводиться, на мій погляд, до наступного: кожна держава є етичною, оскільки одна з найбільш важливих її функцій полягає в тому, щоб піднімати широкі маси населення до певного культурного і морального рівня (або типу), що відповідає потребам розвитку продуктивних сил і, отже, відповідає інтересам панівних класів. У цьому значенні особливо важливу роль у державі відіграє школа, що виконує позитивну виховну функцію. Проте в реальній дійсності на досягнення цієї мети спрямовано безліч інших видів діяльності та ініціативи, які мають так званий приватний характер, які утворюють у сукупності апарат політичної чи культурної гегемонії панівних класів.

У полеміці (до речі, поверхневій) про функції держави (яка розуміється у вузькому значенні як політико-юридична організація) вираз «держава – нічний сторож» відповідає італійському вислову «держава-карабінер» і має позначати державу, чії функції обмежуються охороною громадського порядку і гарантуванням дотримання законів.

Вираз «держава – нічний сторож», яке повинно, ймовірно, мати більший саркастичний відтінок, ніж вираз «держава-карабінер» або «держава-поліцейський», належить, здається, Іссалю. Протилежністю такій державі повинні бути «етична держава» або «держава-інтервенціоністів» («держава, яка здійснює втручання»). І потрібно проводити відмінність між цими двома категоріями.

Концепція етичної держави має філософське та інтелектуальне походження (вона властива інтелектуалам; приклад – погляди

Гегеля), і її справді можна було б поставити в один ряд з концепцією «держава-нічний сторож», тому що вона відноситься швидше до самостійної (виховної та моральної) діяльності світської держави на протипагу космополітизму і тому втручання, які характеризують діяльність релігійно-церковної організації як пережитку середньовіччя. Концепція ж держави-інтервенціоністів має економічне походження і пов'язана, з одного боку, з протекціоністськими течіями, або течіями економічного націоналізму, а з іншого боку – зі спробою змусити певні державні кадри феодального і поміщицького походження взяти на себе «захист» трудящих класів від ексцесів капіталізму (політика Бісмарка і Дізраеля).

Ці різні тенденції можуть вступати в різноманітні комбінації, що і відбувається фактично. Природно, що ліберали (прихильники «економізму») виступають за державу з функціями «нічного сторожа» і хотіли б, щоб історична ініціатива була надана громадянському суспільству і різним силам, які розвиваються бурхливо, якщо існує «держава-сторож», що дбає про те, щоб «гра» велася «чесно» і щоб дотримувалися її законів. Інтелігенти, будь то ліберали чи навіть прихильники держави-інтервенціоністів, ставляться дуже неоднаково до різних питань: вони можуть бути лібералами в економічній області і одночасно інтервенціоністами в галузі культури і т. д.

Ми завжди ототожнюємо державу та уряд, а це ототожнення є саме новим виразом економіко-корпоративної форми (тобто форми вираження соціально-економічного змісту держави). Тобто поєднання громадянського суспільства та суспільства політичного, бо слід зазначити, що до загального поняття держави входять елементи, які повинні бути віднесені до поняття громадянського суспільства (в цьому значенні можна було б сказати, що держава = політичне суспільство + громадянське суспільство, іншими словами, держава є гегемонією, одягненою у броню примусу. У доктрині держави, згідно з якою існує тенденція до того, що державі судилося вичерпати себе і розчинитися в упорядкованому суспільстві, – в цій доктрині зазначене вище питання займає центральне місце. Можна уявити, як примусова сторона держави поступово вичерпує себе в результаті того, що затверджуються все більш значні елементи упорядкованого суспільства (тобто етичної держави чи громадянського суспільства). Вирази «етична держава»

або «громадянське суспільство» повинні були б означати, що це «уявлення» про державу без держави було у видатних учених у галузі політики і права остільки, оскільки вони ставали на ґрунт чистої науки (тобто чистої утопії, оскільки вона ґрунтувалася на припущенні, що всі люди наче б дійсно рівні між собою...).

У доктрині держави як впорядкованого суспільства потрібно буде від фази, на якій «держава» буде рівнозначна «уряду» і ототожнюватися з «громадянським суспільством», перейти до фази, на якій держава буде виступати в ролі «нічного сторожа», тобто буде примусовою організацією, що охороняє розвиток елементів упорядкованого суспільства, які будуть безупинно множитися, внаслідок чого авторитетні та хаотичні втручання цієї організації будуть поступово скорочуватися...

Якщо жоден тип держави дійсно не може не пройти через фазу економіко-корпоративного примітивізму (тобто прямого вираження інтересів панівної соціальної групи. – Ред.), то чи не слід звідси, що зміст політичної гегемонії нової соціальної групи, що заснувала новий тип держави, повинно носити переважно економічний характер? Адже в такому випадку мова йде про перетворення економічної структури і конкретних відношень між людьми і економічним світом, тобто виробництвом. Елементи надбудови не можуть бути при цьому слаборозвиненими; діяльність цих елементів зведеться до передбачення і боротьби, причому «плановий» початок буде грати при цьому ще явно недостатню роль; культурний план буде носити головним чином негативний характер, зведеться до критики минулого і до того, щоб віддати забуттю, старе і зруйнувати його, а план позитивного будівництва буде намічений ще в «загальних рисах», які в будь-який момент можна (і треба) буде змінювати, щоб план перебував відповідно до новостворюваної економічної структури.

Старі керівники товариства, які очолювали його в інтелектуальному і моральному відношенні, відчувають, що ґрунт тікає з-під ніг, розуміють, що їх «проповіді» стають саме «проповідями» – річчю, що не притаманна дійсності, голою формою, позбавленою змісту, неживою примарою; звідси їх відчай і консервативні та реакційні тенденції. Через те, що розкладається та особлива форма цивілізації, культури і моралі, яку вони представляють, вони кричать про загибель будь-якої цивілізації, будь-якої культури, будь-якої моральності і вимагають від держави

прийняття репресивних заходів. Ці керівники утворюють групу опору, що стоїть поза реальним історичним процесом; тим самим вони збільшують тривалість кризи, бо занепад певного способу життя і способу мислення не може відбуватися без кризи. З іншого боку, люди, що представляють новий порядок, яким належить з'явитися на світ, через «раціоналістичну» ненависть до старого поширюють утопії і надумані плани.

Що слугує вихідним пунктом цього нового порядку, яким небезпечна дійсність? Світ виробництва, праця. В основу будь-якого аналізу моральних та ідеологічних установок, які належить створити, і принципів, які належить поширити, має бути покладено критерій максимального утилітаризму; колективного та індивідуального життя повинна бути організована на базі максимального використання виробничого апарату. Розвиток економічних сил на нових засадах і прогресивний розвиток нової економічної структури вилікують протиріччя, які не можуть бути відсутніми, та відкривають нові можливості для самодисципліни, тобто і для індивідуальної волі.

Друкується за: Грамши А. Партии, государство, общество. Из «Тюремных тетрадей» [Электронный ресурс] / А. Грамши // Новое время. – 1990. – № 12. – Режим доступа : http://www.hrono.ru/libris/lib_g/gramsci04.html.